

REGISTER KARAWITAN WONTEN ING BAOESASTRA DJAWA ANGGITANIPUN W.J.S. POERWADARMINTA

KARAWITAN REGISTER IN BAOESASTRA DJAWA BY W.J.S. POERWADARMINTA

Dening: Mohamad Makincoiri, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni,
Universitas Negeri Yogyakarta
mmakincoiri@gmail.com

Sarining Panaliten

Ancasipun panaliten menika inggih punika madosi *variasi* basa mliginipun bab *register* basa ing ngelmu karawitan ingkang wonten ing Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S Poerwadarminta. Jinisipun panaliten ingkang dipuntindakaken inggih menika panaliten *deskriptif*. *Data* wonten panaliten menika awujud morfem, tembung saha frasa bab karawitan ingkang wonten ing Baoesastra Djawa. Cara ngempalaken data inggih menika kanthi cara maos saha nyerat, *studi pustaka* saha wawan rembag. *Data* dipunanalisis kanthi cara *deskriptif*. Anggenipun ngesahaken *data* inggih punika ngginakaken cara *validitastriangulasi sumber* saha *reliabilitasmawi* cara madosi *data* kanthi dipunambal-ambali. Asiling panaliten inggih punika manggihaken *dataregister* karawitan ingkang saged dipunperang dados 6 jinis saha saged dipunpanggihaken mapinten-pinten tetembungan ingkang gadhah teges ingkang radi beda antawisipun ing Baoesastra Djawa kaliyan saking asil wawan rembag.

Pamijining Tembung : *Register, Karawitan, Baoesastra Djawa.*

Abstract

This research is intended to find out the words variation, especially register that is found a study of Karawitan in Baoesastra Djawa written by W.J.S Poerwadarminta. This study is a descriptive research. The data are morphemes, words and phrases about karawitan in Baoesastra Djawa. The data are collected by reading and noting, studying the literature and interviewing. The data are analyzed using descriptive method. The data are legalized by validating triangulation source. Moreover, the reliability of the data is found by finding the source many times. This research findings show that karawitan register data can be classified in to 6 kinds. Also, it is found that some of terms has different meaning between Baoesastra Djawa and the result of the interview.

PURWAKA

Seni karawitan menika salah satunggaling seni tradhisi ingkang tansah ngrembaka wonten ing gesangipun tiyang Jawi. Wonten ingkang remen ningali, wonten ingkang remen mirengaken, wonten ugi ingkang remen nyinau bab seni karawitan menika. Seni karawitan menika ngginakaken piranti ingkang awujud gamelan utawi gangsa. Gamelan menika wonten maneka warni. Wonten gamelan ageng, gamelan kodhok ngorek, gamelan monggang, gamelan sekaten lan sapanunggalanipun. Tiyang ingkang nabuh gamelan menika asring dipunwastani wiyaga. Wonten ing gesangipun tiyang Jawi, wiyaga menika boten namung madeg minangka kemareman kemawon, ananging saged ugi

minangka salah satunggaling pedamelan tumrap tiyang Jawi. Wujuding gendhinging salebeting karawitan menika ugi maneka warna. Ing antawisipun inggih menika kadosta lancar, ladrang, ketawang lan sapanunggalanipun.

Tetembungan ing babngelmu karawitan menika kalebet tetembungan ingkang *khas*. Boten sedaya tiyang Jawi menika mangretos saha gadhah pamanggih ingkang sami kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken ing salebeting ngelmu karawitan.

Menawi dipunjumbuhaken kaliyan bab ngelmu basa, tetembungan ingkang *khas* ing bab karawitan menika kalebet salah satunggaling *variasi* basa. Tetembungan ingkang mligi dipunginakaken wonten ing *bidang* ngelmu utawi

pedamelan menika dipunwastani *register*. Tetembungan menika saged dipunpanggihaken wonten ing salebeting Baoesastra Djawa, ananging tegesing tetembungan ing bab karawitan menika asring kirang cetha saha kirang wiyar. Sanesipun menika ugi wonten tetembungan ing bab karawitan ingkang ing jaman samenika sampun arang dipunpanggihaken. Tuladhanipun inggih menika wonten ing tembung grenyeng ingkang wonten ing Baoesastra Djawa gadhah teges araning gendhing. Wonten ing tembung menika boten namung tegesipun kemawon ingkang kirang cetha, ananging aran gendhing menika ugi sampun arang sanget dipunpanggihaken ing padintenan.

Miturut Alwasilah (1985:1), *sosiolinguistik* inggih menika salah satunggaling ngelmu ingkang ngrembag bab gandheng cenenging basa kaliyan gesangipun tiyang. Rochayah (1995:1), gadhah pamanggih bilih *sosiolinguistik* menika wujud ngelmu ingkang ngrembag bab basa ingkang dipungayutaken kaliyan pagesangan masarakat. Chaer saha Agustina (2010:2), ngandharaken bilih *sosiolinguistik* menika salah satunggaling ngelmu antawisipun *sosiologi* saha *linguistik*.

Saking pamanggihipun para ahli ing nginggil menika saged dipunpendhet dudutan bilih *sosiolinguistik* inggih menika salah satunggaling ngelmu ingkang ngrembag bab basa ingkang dipungayutaken kaliyan gesangipun masarakat.

Salah satunggaling perangan wonten ing salebeting ngelmu *sosiolinguistik* inggih menika bab *variasi* basa utawi *ragam* basa. Chaer lan Agustina (2010:62) merang *ragam* basa kanthi 4 dhasar, inggih menika saking (1)bab panutur,

(2)bab panganggen, (3)bab *formalipun*, lan (4) bab srananipun.

Register menika kalebet salah satunggaling *variasi* basa *fungsiolek*. Chaer saha Agustina (2010:68), ngandharaken bilih *register* menika *variasi* basa ingkang magepokan kaliyan panganggening basa ing salah satunggaling *bidang* panganggenipun.

Saking pamanggih-pamanggih ing nginggil menika saged dipundamel dudutan bilih *register* inggih menika *variasi* basa ingkang tuwuh saking panganggening tembung ingkang dipunjumbuhaken kaliyan bab ingkang dados punjering pirembaran utawi *variasi* basa ingkang dipunginakaken wonten ing salebeting *bidang* ngelmu utawi pedamelan.

Departemen Pendidikan Nasional Republik Indonesia (2004:1), gadhah pamanggih bilih karawitan inggih menika sesi sastra saha musik gamelan utawi kaprigelaning tiyang ingkaang nabuh gamelan. Dene gamelan inggih menika sapangkon piranti *musik* Jawa ingkang gadhah titilaras slendro saha pelog (Sumarsam, 2003: 103). Rejomulyo (2010: v) ngandharaken bilih perkawis bab ngelmu karawitan menika saged kaperang dados 5 perangan, inggih menika piranti karawitan, gendhing, irama, laras saha pathet. Kejawi 5 perangan menika, Karahinan (1991: 24) gadhah 1 perangan malih minangka bab baku ing karawitan. 1 perangan menika inggih menika cara tabuhan ing karawitan. 6 perangan menika saged dipunginakaken minangka dhasar pamulangan ngelmu bab karawitan.

CARA PANALITEN

Panaliten kanthi irah-irahan “*Register karawitan wonten ing Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S. Poerwadarminta*” kalebet wonten ing jinis panaliten *deskriptif*. Panaliten *deskriptif* menika gadhah ancas ngandharaken satunggaling *kasus* kanthi tliti. Panaliten menika badhe ngandharaken bab *Register utawi variasi basa ing bab karawitan ingkang kamomot ing salebeting Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S. Poerwadarminta*.

Data ingkang dipunginakaken minangka *subyek* wonten ing panaliten menika inggih menika istilah-istilah awujud morfem, tembung utawi frasa ingkang magepokan kaliyan bab karawitan ingkang saged dipunpanggihaken wonten ing salebeting Baoesastra Djawa. Wondene sumber *data* ing salebeting panaliten menika inggih menika Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S. Poerwadarminta minangka sumber *data primer*, saha asil pamanggih panaliti, asil wawan rembag saha asil *dokumentasi* minangka sumber *data sekunder*.

Cara anggenipun ngempalaken *data* wonten ing salebeting panaliten menika dipunlampahi kanthi cara maos, nyerat, wawanrembag saha *dokumentasi*. *Data* ingkang sampun dipunpanggihaken ing Baoesastra Djawa lajeng dipunlebetaken wonten ing kertu *data* ingkang salajengipun badhe dipun*analisis* mawi *tabel analisis data*. Cara wawanrembag dipunlampahi kangge manggihaken katrangan ing masarakat bab tetembungan bab karawitan. Cara *dokumentasi* dipunlampahi mawi madosi gambar *data* ingkang awujud piranti utawi katrangan sanes ingkang mbetahaken katrangan awujud

dokumen utawi foto. Piranti panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika buku cathetan, *microsoft word*, bolpen utawi potlot, kertu *data*, saha *tabel analisis*.

Cara *nganalisis data* ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika kaperang dados 4, inggih menika *inventarisasi data, klasifikasi data, analisis data, saha inferensi*. *Inventarisasi data*, inggih menika ngempalaken *data* ingkang saged dipunpanggihaken wonten ing Baoesastra Djawa. *Klasifikasi data* inggih menika manthamantha *data* miturut jinising *register* ing 6 bab karawitan *Analisis data* inggih menika nyaosi teges saha katrangan ingkang dipunpanggihaken saking Baoesastra Djawa saha saking asiling wawanrembag kaliyan *narasumber* saha asil saking *dokumentasi*. *Inferensi* inggih menika damel dudutan saking asiling *data* ingkang sampun dipunpanggihaken wonten ing salebeting Baoesastra Djawa saha saking asil wawanrembag kaliyan *narasumber* saha *data* saking *dokumentasi*.

Cara ngesahaken *data* ingkang dipunginakaken ing panaliten menika ngginaaken *triangulasi data* saha *reliabilitas*. Panaliten menika ngginakaken *triangulasi* sumber. *Triangulasi* sumber dipuntindakaken mawi cara nandhingaken asiling *data* saking Baoesastra Djawa kaliyan *data* saking asiling wawanrembag saha *studi pustaka*. *Reliabilitas data* wonten ing panaliten menika dipunpadosi kanthi cara pengamatan saha pemaosan kanthi cara dipunambal-ambali supados *data* ingkang dipunpanggihaken saged *konsisten*.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Wonten *subbab* menika badhe dipunrembag asil saking panaliten menika. Asil ingkang dipunpanggihaken inggih menika awujud jinis-jinis saha tegesing *register* karawitan wonten ing Baoesastra Djawa. Panaliten menika manggihaken 151 *dataregister* karawitan ingkang salajengipun badhe dipunperang miturut jinisipun. *Data* ingkang sampun dipunpanggihaken salajengipun badhe dipunperang dados 6 jinis kanthi adhedhasar bab-bab mligi ing ngelmu karawitan kados ingkang sampun dipunandharaken wonten ing ngajeng. 6 jinis menika inggih menika bab piranti karawitan, laras karawitan, gendhing karawitan, irama karawitan, pathet karawitan saha cara tabuhan ing ngelmu karawitan.

Register karawitan ingkang jinisipun piranti karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun piranti karawitan inggih menika jinis register karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyan piranti-piranti salebeting karawitan. Tuladha ingkang kalebet ing jinis register menika kababar kados ing ngandhap menika.

Barung

Poerwadarminta (1939: 32) ngandharaken bilih tembung barung menika gadhah teges saron (gender, bonang) kang gedhe. Dene tembung dibarungi utawa bandhung gadhah teges dibarengi tumrap swaraning gamelan. Sumarjo (25 April 2017) mratelakaken bilih piranti gamelan ingkang gadhah barung utawi gadhah jinis ingkang ageng menika wonten 2, inggih

menika bonang barung saha gender barung. Gender barung menapa dene bonang barung menika asring dipunginakaken kangge mbukani gendhing. Tuladhanipun wonten ing ladrang Sri Slamet. Ladrang Sri Slamet menika saged dipunbukani mawi buka bonang utawi buka gender barung. Menawi saron ingkang ageng menika asring winastan demung. Demung menika boten saged dipunwastani saron barung.

Batangan

Tembung batangan gadhah teges araning lagu kendhangan (Poerwadarminta, 1939: 33). Lagu kendhangan menika biasanipun asring dipunginakaken minangka tandha saking umpak badhe mlebet lagu wonten ing jinis ladrang utawi lancar. Kendhang batangan boten namung dipunginakaken kangge mastani lagu kendhangan kemawon, ananging ugi asring dipunginakaken kangge mastani aran kendhang ingkang dipunginakaken. Kendhang ingkang dipunginakaken rikala mbatang ugi asring dipunwastani kendhang batangan utawi kendhang ciblon. Kendhang menika gadhah ukuran ingkang tengahan.

Gambang

Gambang inggih menika araning piranti gamelan ingkang dipundamel saking wilahan kayu (Poerwadarminta, 1939: 129). Wonten ing 2 pangkon gamelan wonten 2 gambang, inggih menika gambang slendro kaliyan gambang pelog. Gambang ingkang laras pelog gadhah wilahan ingkang dipunwastani sorogan. Sorogan menika gadhah nada 7. Sorogan dipunginakaken kangge pindhah pathet saking pathet bem utawi lima ing pathet barang. Sukoco (19 April 2017) mratelakaken bilih cara panabuhing gambang

kedah nggatosaken cengkok gender saha patheting gendhing.

Pencu

Pencu utawi kucu inggih menika pendhukul ing gong, kenong lan sapanunggalanipun (Poerwadarminta, 1939: 484). Piranti gamelan ingkang gadhah pencu dipunwastani pencon. Tuladha piranti gamelan ingkang awujud pencon inggih menika kadosta gong, kempul, bonang, kenong, kethuk saha kempyang. Nama-nama perangan wonten ing pencu inggih menika kadosta ancer, uceng, kumba, awak, tikel, pasu, renyep, manis dhadhu, dhadhu, para, bahu, wot, gegesan, lambe saha lolohan.

Sekaten

Poerwadarminta (1939: 553) mratelakaken bilih tembung sekaten gadhah teges araning gamelan ing Kraton Ngayogyakarta, Surakarta saha Cerbon. Gamelan sekaten wonten ing karaton Ngayogyakarta gadhah pusaka nama Kanjeng Kyai Gunturmadu saha Kanjeng Kyai Nagawilaga. Peprincening piranti gamelan sekaten inggih menika awujud bonang barung kaliyan bonang pengapit, demung, saron, peking, kepmyang, bedhug, bendhe campur saha gong ageng.

Gamelan sekaten dipunungelaken wonten ing rikala pengetan Maulid Nabi Muhammad s.a.w. rikala surya kaping 5 dumugi surya kaping 12 ing wulan Mulud. Gamelan sekaten dipunungelaken ing bangsal Ponconiti utawi keben lajeng dipunlajengaken wonten pagongan Masjid Ageng. Sumarjo (25 April 2017) mratelakaken bilih Tuladha gendhing sekati inggih menika gendhing Rambu, gendhing Andhong-andhong,

gendhing Orang-aring, gendhing burung putih lan sapanunggalanipun.

Register karawitan ingkang jinisipun laras karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun laras karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyanlaras salebeting karawitan. Tuladhanipun kados ingkang kababar ing ngandhap menika.

Laras

Poerwadarminta (1939: 262) gadhah pamanggih bilih ingkang dipunwastani laras inggih menika swara thinthinganing gamelan utawi laguning gamelan. Wonten ing karawitan saged dipunpangguhaken 2 laras, inggih menika laras slendro kaliyan laras pelog. Laras slendro saged katitik wonten ing piranti gamelanipun ingkang boten wonten nutipun 4 saha 7. Dene laras pelog saged katitik mawi wontenipun nut 4 saha 7. Tembung nglaras gadhah teges ngrututake utawi ngeresake larasing gamelan (Poerwadarminta, 1939: 406). Gamelan ingkang kedah dipunlaras inggih menika gamelan ingkang larasipun sampun ewah. Piranti ingkang dipunginakaken kangge nglaras gangsa dipunwastani dhedheg.

Pelog

Tembung pelog gadhah teges araning laras gamelan (Poerwadarminta, 1939: 480). Laras pelog saged katitik saking wontenipun nut 4 saha 7 ing piranti gamelanipun. Tuladha gendhing mawi laras pelog inggih menika kadosta lancaran Gugur gunung, ladrang Sarayuda, ketawang Mijil lan sapanunggalanipun. Wonten ugi gendhing-gendhing slendro ingkang saged dipungarap

mawi laras pelog. Mila wonten tembung melog ingkang gadhah teges nywara pelog (Poerwadarminta, 1939: 301).

Setem

Poerwadarminta (1939: 560) gadhah pamanggih bilih tembung setem gadhah teges dilaras. Dene tembung nyetem gadhah teges nglaras utawi milih sarana setem (Poerwadarminta, 1939: 363). Gamelan ingkang saged dipunsetem limrahipun gamelan ingkang ngginakaken senar kadosta, rebab, celempung saha siter. Nyetem rebab kedah dipunjumbuhaken kaliyan larasipun gendhing. Dene nyetem celempung saha siter boten namung nggatosaken larasipun kemawon, ananging ugi kedah nggatosaken pathetipun.

Slendro

Tembung slendro gadhah teges araning laras gamelan (Poerwadarminta, 1939: 480). Laras slendro saged katitik saking boten wontenipun nut 4 saha 7 ing gamelanipun. Tuladha gendhing mawi laras slendro inggih menika kadosta lancar Mbok ya mesem, ladrang Hoyag-hoyag, gendhing Gambir sawit lan sapanunggalanipun.

Tengah

Tembung tengah gadhah teges dhadha utawa salah satunggaling larasing wilahan gamelan (Poerwadarminta, 1939: 602). Istilah menika dipunginakaken kangge nyebataken nada lu ing jaman rumiyin. Wonten ing jaman menika sampun boten kathah ingkang ngginakaken istilah menika. Sasampunipun wonten notasi kepatihan, swara tengah utawi dhadha menika asring dipunwastani mawi nada lu wonten ing gamelan.

Register karawitan ingkang jinisipun gendhing karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun gendhing karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyangendhing-gendhing salebeting karawitan. Tuladha tembung ingkang kalebet ing jinis *register* menika kababar kados ing ngandhap menika.

Ayak-ayakan

Ayak-ayakan inggih menika araning jinis gendhing (Poerwadarminta, 1939: 5). Trustho (25 April 2017) mratelakaken bilih jinis gendhing ayak-ayakan menika kalebet wonten ing gendhing Surakarta. Menawi wonten ing Ngayogyakarta gendhing jinis menika dipunwastani ayak-ayak. Ayak-ayak gadhah 4 thuthukan saben sakenongan. Ayak-ayak asring dipunginakaken wonten ing pagelaran ringgit purwa. Tuladha ayak-ayak ing pagelaran ringgit purwa inggih menika ayak-ayak slendro 6, ayak-ayak kondur kedhaton, ayak-ayak slendro 9 saha ayak-ayak manyura.

Gendhing

Poerwadarminta (1939: 143) mratelakaken bilih tembung gendhing menika gadhah teges lelaoning gamelan. Tembung nggendhing gadhah teges rengeng-rengeng kados lelagoning gendhing uyon-uyon saha tetabuhan gamelan. Karahinan (1991: 12) gadhah pamanggih bilih ingkang saged dipunwastani gendhing inggih menika jinis gendhing ageng saha gendhing tengahan, saengga ingkang kalebet wonten ing gendhing alit dereng saged dipunwastani gendhing. Tuladha gendhing ageng inggih menika jinis gendhing mawi kendhangan mawur, jangga saha semang. Wondene tuladha gendhing

tengahan inggih menika lahela, candra saha sarayuda. Tuladha gendhing alit inggih menika ladrang, ketawang, lancar saha bubar.

Krawitan

Poerwadarminta (1939: 249) ngandharaken bilih tembung karawitan inggih menika tembung ingkang dipunginakaken kangge mastani salah satunggaling araning gendhing. Gendhing Karawitan kalebet wonten ing jinis gendhing mawi kendhangan candra. Gendhing Karawitan asring dipunwastani gendhing ingkang paling angel. Wonten ing pagelaran ringgit purwa, gendhing Karawitan dipunginakaken rikala janturan. Sasampunipun gendhing karawitan gendhing dipunlajengaken mawi ladrang karawitan.

Merong

Merong utawi mirong inggih menika tembung ingkang dipunginakaken kangge mastani ngarepake niba gendhing (Poerwadarminta, 1939: 303). Merong kalebet salah satunggaling gendhing khusus. Gendhing bentuk merong menika wonten 5, inggih menika bentuk merong kethuk 2 kerep, merong kethuk 2 arang, merong kethuk 4 kerep, merong kethuk 4 arang saha merong kethuk 2 kerep. Sumarjo (25 April 2017) mratelakaken bilih gendhing ingkang gadhah perangan merong namung gendhing gagrag Surakarta. Gendhing-gendhing gagrag Ngayogyakarta boten gadhah perangan gendhing ingkang dipunwastani merong. Perangan merong menika wonten ing gendhing Ngayogyakarta dipunwastani irama lamba ing gendhing.

Umpak

Tembung umpak gadhah teges antaraning wilet ing pungkasaning gendhing nalika badhe

wangsul kados sakawit (Poerwadarminta, 1939: 440). Menawi dipuntingali saking pangertosan menika, ingkang dipunandharaken mawi tembung umpak utawi ompak inggih menika perangan gendhing gagrag Surakarta ingkang mapan wonten ing saderekipun mlebet perangan inggah. Ing gendhing gagrag Ngayogyakarta perangan umpak gendhing menika dipunwastani pangkat dhawah. Tembung umpak utawi ompak ugi dipunginakaken kangge mastani peranganing gendhing ing lancar ingkang boten dipuntembangi.

Register karawitan ingkang jinisipun irama karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun irama karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyanirama salebeting karawitan. Tuladha tembung ingkang kalebet ing jinis *register* menika kababar kados ing ngandhap menika.

Antal

Tembung antal ngemu teges alon-alonan boten kerep panabuhipun tumrap gamelan (Poerwadarminta, 1939: 12). Irama antal gadhah ketukan 1 dumugi 2 detik saben thuthukanipun (Karahinan, 1991: 20). Irama antal ugi asring dipunwastani irama 2. Irama antal langkung alon katimbang irama seseg. Irama antal asring dipunginakaken wonten ing playon-playon kangge iringan pagelaran ringgit purwa utawi kethoprak.

Kerep

Tembung kerep gadhah teges boten antal tumrapipun swanten gamelan (Poerwadarminta, 1939: 214). Tabuhan kerep utawi boten antal

menika dipuntindakaken rikala gendhing dipunlampahi kanthi irama seseg. Tabuhan kerep menika saged dipunpanggihaken wonten ing jinis gendhing plajaran utawi playon ing pagelaran ringgit purwa utawi kethoprak.

Lamba

Tembung lamba gadhah teges ora rangkep (Poerwadarminta, 1939: 258). Rejomulyo (2010: 26) mratelakaken bilih perangan gendhing ingkang dipunwastani lamba inggih menika perangan gendhing ingkang namung dipunlampahi sepisan. Wonten ing gendhing ageng, perangan lamba mapan wonten ing sabibaripun buka, saderengipun perangan dados. Wonten ing gendhing alit, perangan lamba menika boten keddah dipunungelaken, saengga gendhing saged mlampah ing irama dados.

Rangkep

Tembung rangkep gadhah teges boten lamba utawi dhobel (Poerwadarminta, 1939: 520). Ingkang dipunwastani irama rangkep inggih menika irama 1/16. Wonten ing wirama rangkep, saben sabetan gadhah isi 16 tabuhan saron panerus. Irama rangkep namung wonten ing gendhing ingkang dipungarap lirihan. Irama rangkep boten badhe dipunpanggihaken wonten ing gendhing garap soran.

Seseg

Tembung seseg gadhah teges rikat tumrap panabuhing gamelan (Poerwadarminta, 1939:559). Seseg ugi asring dipunwastani irama 1. Irama seseg menika gadhah tempo setengah utawi setunggal dhetik saben thuthukanipun (Karahian, 1991: 20). Tembung diseseg gadhah teges dirikatakake tumrap panabuhing gamelan, Dene tembung sesegan gadhah teges rerikatan

tumrap panabuhing gamelan. Irama seseg menika asring dipunginakaken kangge pagelaran ringgit purwa utawi kethoprak rikala adhegan tintrim. Wonten tembung nesegake ingkang gadhah teges ngrikatake wilete (Poerwadarminta, 1939: 343). Nesegake utawi ndamel seseg menika limrahipun dipunwiwiti saking ada-ada kendhang ingkang dipunbarengi kaliyan sedaya gamelan.

Register karawitan ingkang jinisipun pathet karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun pathet karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyan pathet salebeting karawitan. Tuladha tembung ingkang kalebet ing jinis *register* menika kababar kados ing ngandhap menika.

Bem

Tembung Bem gadhah teges larasing gamelan utawa kendhang (Poerwadarminta, 1939: 40). Ingkang dipunwastani kendhang bem inggih menika kendhang ingkang gadhah ukuran paling ageng. Tembung bem sejatosipun sanes nama salah satunggaling laras gamelan, amargi laras gamelan menika namung wonten kalih inggih menika laras slendro saha laras pelog. Bem inggih menika nama salah satunggaling pathet ing karawitan.

Pathet bem ugi asring dipunwastani pathet nem. pathet nem menika gadhah grambyangan 6532 6532. Laras swara jangga utawi 2 asring dipunginakaken minangka gong. Tuladha gendhing ingkang ngginakaken pathet nem inggih menika kadosta ladrang Ayun-ayun, ayak-ayak kondur kedhaton, lancaran Suwe ora jamu lan sapanunggalanipun.

Barang

Poerwadarminta (1939: 31) ngandharaken bilih tembung barang gadhah teges araning dhasaring laras ing gamelan utawi araning laras ing gamelan pelog. Gendhing-gendhing pathet barang gadhah titikan ngginakaken nada 7 wonten ing tabuhanipun saha boten ngginakaken nada 1. Ananging wonten ugi gendhing-gendhing pelog barang ingkang kadhang kala ngginakaken nada 1.

Pelog Barang gadhah grambyangan 3276 3276. Laras swara nem utawi 6 asring dipunginakaken minangka gong. Wonten ing pagelaran ringgit purwa utawi kethoprak, pathet pelog barang menika asring dipunginakaken rikala wayah sampun meh rahina utawi pagelaran sampun meh paripurna. Tuladha gendhing mawi pathet pelog barang inggih menika kadosta Gati Padasih, lancaran Gugur gunung, gendhing Kutut manggung, playon pelog barang lan sanes-sanesipun.

Lasem

Poerwadarminta (1939: 263) mratelakaken bilih tembung lasem gadhah teges lakuning gendhing miturut larase. Pathet lasem taksih kalebet pathet nem. Pathet lasem menika asring dipunginakaken wonten ing pagelaran ringgit purwa. Pathet lasem dipunungeaken rikala wayah sonten dumugi saderengipun mlebet gara-gara. Tuladha gendhing pathet lasem inggih menika wonten ing playon lasem Ngayogyakarta.

Manyura

Poerwadarminta (1939: 292) ngandharaken bilih tembung manyura gadhah teges araning patheting gendhing. Gendhing pathet manyura namung saged dipunpanggihaken wonten ing

laras slendro amargi menawi ing laras pelog pathet manyura menika malik dados pathet barang. Laras slendro pathet manyura menika gadhah grambyangan 3216 3216. Laras swara nem utawi 6 asring dipunginakaken minangka gong. Wonten ing pagelaran ringgit purwa utawi kethoprak, laras slendro pathet manyura menika asring dipunginakaken rikala wayah sampun meh rahina utawi pagelaran sampun meh paripurna. Tuladha gendhing mawi laras slendro pathet manyura inggih menika kadosta ayak-ayak Jalu mampang, langgam Ali-ali, ketawang Pawukir, playon slendro manyura, sampak slendro manyura lan sanes-sanesipun.

Pathet

Pathet inggih menika dhasar dhuwuring larasing gamelan (Poerwadarminta, 1939: 479). Pamanggih menika sami kaliyan Rejomulyo (2010: 20) ingkang ngandharaken bilih pathet inggih menika paugeran ingkang dipunginakaken kangge matesi saha ngatur dhuwur cendhaking swara wonten salebeting gendhing. Wonten ing pagelaran ringgit, patheting gendhing ugi kedah dipunjumbuhaken kaliyan wekdalipun.

Pathet gendhing saben larasipun saged kaperang dados 3 pathet, inggih menika pathet nem, sanga, manyura wonten ing laras slendro saha bem, lima, barang wonten ing laras pelog. Rejomulyo (2010: 33) gadhah pamanggih sanes, inggih menika taksih wonten setunggal malih pathet gendhing, inggih menika pathet nyamat. Pathet nyamat inggih menika patheting gendhing ingkang gadhah grambyangan 3216 3216. Laras swara nem utawi 6 asring dipunginakaken minangka gong. Menawi wonten ing pagelaran ringgit purwa, wonten pathet

ingkang dipunginakaken sasampunipun pathet manyuro. Pathet menika dipunwastani pathet galong. Pathet galong gadhah baku gong 3.

Register karawitan ingkang jinisipun cara tabuhan ing karawitan

Register karawitan ingkang jinisipun cara tabuhan karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah-istilah ingkang gayut kaliyan cara-cara tabuhan wonten ing sajroning ngelmu karawitan. Tuladha tembung ingkang kalebet wonten ing jinis *register* menika kababar kados ing ngandhap menika.

Imbal

Poerwadarminta (1939: 170) mratelakaken bilih tembung imbal gadhah teges rangkep gentenan panabuhipun tumrap cara nabuh saron. Piranti gamelan ingkang gadhah tabuhan imbal inggih menika demung, saron saha bonang. Imbal-imbalan menika gadhah paugeran-paugeran piyambak-piyambak. Dados boten sedaya perangan gendhing saged dipunimbali. Imbal demung dipunlampahi wonten ing gendhing perangan dhawah, imbal saron dipunlampahi rikala kendhang kebar, dene imbal bonang dipunlampahi menawi kebar saha irama 3 utawi ciblon ing gendhing ladrang. Sumarjo (25 April 2017) mratelakaken bilih wonten ing pagelaran ringgit purwa, imbal bonang ugi dipuntinadakaken rikala ngungelaken plajaran nalika badhe perang.

Pancer

Poerwadarminta (1939: 466) mratelakaken bilih tembung pancer gadhah teges tabuhan ingkang dipunginakaken kangge paugeraning panabuhing gamelan. Wonten ing tetabuhan

gamelan, piranti ingkang asring dipunginakaken kangge pancer inggih menika demung, saron, slenthem utawi bonang. Piranti gamelan ingkang dipunginakaken minangka pancer dados tilingan laras kangge para panabuh sanesipun.

Pinjalan

Tembung pinjalan gadhah teges panabuhing gamelan kanthi cara let saha mlumpat (Poerwadarminta, 1939: 492). Panabuhing pinjalan asring dipuntindakaken dening piranti saron saha demung rikala imbal. Salah satunggaling saron utawi demung nabuh minangka baku utawi ndamel, wondene demung utawi saron sanesipun nabuh minangka minjali utawi ngetutke. Piranti sanesipun ingkang gadhah tabuhan pinjalan inggih menika slenthem. Sumarjo (25 April 2017) mratelakaken bilih tabuhan slenthem rikala minjali asring dipunwastani nggemaki tawi ngenyut. Tabuhan nggemaki menika dipunginakaken wonten ing gendhing jinis sampak utawi perangan dhawah wonten ing gendhing ageng.

Pipil

Tembung pipil gadhah teges boten dicarug tumrap panabuhing gamelan (Poerwadarminta, 1939: 493). Piranti gamelan ingkang gadhah tabuhan pipil inggih menika crempung saha bonang. Tuladha tabuhan pipilan inggih menika kadosta menawi wonten nut 2321, panabuhing Bonang dipipil dados 2323 2121. Tabuhan pipilan menika asring dipunginakaken wonten ing gendhing ageng, gendhing ladrang, gendhing ketawang, gendhing bubaran, ayak-ayak saha playon.

Cokekan

Poerwadarminta (1939: 645) ngandharaken bilih tembung cokekan menika gadhah teges gamelan saha sindhen barangan. Wonten ing masarakat jaman menika, cokekan boten namung dipuntindakaken kangge mbarang kemawon. Kathah adicara-adicara ingkang dipunregengaken mawi tetabuhan cokekan menika. Piranti gamelan ingkang dipunginakaken inggih menika gender, kendhang, slenthem, rebab, siter, gambang, suling, slenthem saha gong kemothong.

DUDUTAN SAHA PAMRAYOGI

Saking andharan ingkang sampun kababar wonten ing ngajeng saged dipunpendhet dudutan kados mekaten.

a. Jinis *register* karawitan ingkang saged dipunpanggihaken wonten ing Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S. Poerwadarminta saged kaperang dados 6 jinis, inggih menika:

- 1) *Register* karawitan bab jinisipun piranti karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyan piranti-piranti salebeting karawitan.
- 2) *Register* karawitan bab laras karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyan bab laras salebeting karawitan.
- 3) *Register* karawitan bab gendhing karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken

kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyangendhing salebeting karawitan.

- 4) *Register* karawitan bab irama karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyan irama salebeting karawitan.
 - 5) *Register* karawitan bab pathet karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyan pathet salebeting karawitan.
 - 6) *Register* karawitan ingkang jinisipun cara tabuhan karawitan inggih menika jinis *register* karawitan ingkang dipunginakaken kangge nyebataken istilah ingkang gayut kaliyan cara tabuhan salebeting karawitan.
- b. Tegesing *register* karawitan menika mbabar tegesing tetembungan ingkang gayut kaliyan bab karawitan ingkang dipunpanggihaken ing salebeting Baoesastra Djawa anggitanipun W.J.S. Poerwadarminta tahun 1939. Wonten panaliten menika dipunpanggihaken bilih wonten tetembungan ing Baoesastra Djawa ingkang gadhah teges ingkang beda kaliyan ingkang wonten ing lapangan, inggih menika wonten ing tembung barung saha tembung bem. Sanesipun menika wonten tembung-tembung ing bab gendhing ingkang dipunginakaken kangge aran gendhing ingkang boten sami kaliyan ing lapangan, inggih menika tembung grenyeng, lebrak, udan asih, randha manggala saha sumiring.

Panaliten menika manggihaken *register* karawitan ing sajroning Baoesastra Djawa angitanipun W.J.S. Poerwadarminta ingkang salajengipun saged dipunwujudaken jurnal utawi buku minangka sarana *sosialisasi* wonten ing masarakat kangge caos tambah ing kawruh bab tetembungan wonten ing bab ngelmu karawitan. Kejawi menika *Register-register* ingkang sampun dipunpanggihaken saged caos tambah ing kawruh wonten ing pamulangan ingkang mligi nggulawentah bab ngelmu karawitan saha wonten paguyuban seni mliginipun seni karawitan.

KAPUSTAKAN

Alwasilah, Chaedar. 1985. *Sosiologi Bahasa*. Bandung: Penerbit Angkasa

Chaer, Abdul dan Leonie Agustina. 2010. *Sosiolinguistik Perkenalan Awal*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

Departemen Pendidikan Nasional Republik Indonesia. 2004. *Standar Kompetensi Nasional Bidang Keahlian Karawitan Yogyakarta Surakarta dan Jawatimuran*. Jakarta: Direktorat Pendidikan Menengah kejuruan.

Karahinan, R.B Wulan. 1991. *Gendhing-gendhing Mataram Gaya Yogyakarta dan Cara Menabuh Jilid I dan II*. Yogyakarta: K.H.P Kridha Mardawa Karaton Ngayogyakarta Hadiningrat.

Nababan, P.W.J. 1984. *Sosiolinguistik*. Jakarta: Gramedia.

Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters.

Rejomulyo. 2010. *Pengetahuan Seni Karawitan Elementer*. Yogyakarta: Sanggar Seni Karawitan Branta Laras.

Rochayah dan Misbach Djamil. 1995. *Sosiolinguistik*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.

Sumarsam. 2003. *Gamelan*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.